

Kolejka, Josef

Slovanství (slovanofilství) ruské společnosti v první polovině 19. století

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1992, vol. 41, iss. C39, pp. [53]-65

ISBN 80-210-0437-1

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102530>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF KOLEJKA

SLOVANSTVÍ (SLOVANOFILSTVÍ) RUSKÉ SPOLEČNOSTI V PRVNÍ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Jak je známo, bylo západoevropské veřejné mínění v období od konce 18. století až do 80. let minulého století převážně nepříznivé carskému Rusku. Jestliže Turecko se zdálo Evropě „asijskou despocií“, habsburská říše zase „evropskou Čínou“, pak Rusko se stávalo v průběhu první poloviny 19. století pro Němce, Maďary, Francouze, Angličany a jiné symbolem zaostalosti, nevzdělanosti, despotismu a dobývačnosti. Domnělý testament Petra Velikého, který vydal r. 1799 polský generál Sokolnicki (v emigraci), napomáhal k rozšíření a upevnění představy o tom, že Rusko chce získat nejen Cařihrad, ale i dobýt vojensky celou Evropu. Proto prý carská vláda — tvrdilo se v Uhrách, Rakousku, Německu a ovšem i v západní Evropě — rozněcovala doma a také u jižních a západních Slovanů panslavismus, aby tak usnadnila splnění svých zahraničněpolitických cílů.

Obdiv k Rusku a víra v jeho sílu a v možnost jeho zásahu ve prospěch slovanských národů vznikaly u Jihoslovanů nebo u Čechů a Slováků nezávisle na „cinkotu ruských rublů“.¹ To čeho se západní Evropa obávala, totiž postupu Ruska na západ, jevílo se některým představitelům slovanských národů osmanské říše a habsburské monarchie jako naděje na eventuální získání určité míry jejich svébytnosti a samostatnosti.

Češi a Slováci, početně slabí, národně nerovnoprávní a teprve se „probouzející“ k vědomí svébytnosti, úmyslně zdůrazňovali již v 18. století a později, že jsou součástí „slovanského národa“, který je „ze všeho lidstva kmenem na světě největším a nejrozšířenějším“ (Čech Jan Nejedlý). A mezi Slovany jsou nejpočetnější přece Rusové, kteří tolik rozšířili

¹ Peněžní a jiné dary vyplácela ruská diplomacie podobně jako vlády jiných zemí významným hodnostářům v Rakousku, Prusku, Švédsku, Anglii a Francii a zase naopak ruští diplomaté a jiní „činovníci“ se nechávali podplácet od cizích vlád. Podplácení nebo přímo placené vyzvědačství užívala carská diplomacie od 17. století i vůči či proti Turecku. Teprve až později dostávali slovanští vzdělanci (u nás např. V. Hanka) od Alexandra I. a Mikuláše I. darem zlaté prsteny, tabatěrky apod.

„slovanský jazyk“ a „získali takto slávu jménu národa“ (Slovák Jan Fischer Piscatoris již v roce 1697!). V českém a slovenském prostředí se uchovalo vědomí velikosti Ruska za Petra I. díky průchodům ruských vojsk územím Moravy a Čech v letech 1735—1736, toto vědomí zesílilo za vlády Kateřiny II. a hlavně za nových průchodů ruské armády našimi zeměmi v letech 1798—1799 a ovšem i za protinapoleonských válek.²

Vědomí příbuznosti slovanských národů s Ruskem bylo živé a na přelomu 18. a 19. století snad silnější u Srbů a Černohorců, později u Bulharů, kteří byli Rusům blízcí náboženstvím. Moskevská diplomacie využívala již v 17. a 18. století přirozeného nepřátelství pravoslavného obyvatelstva³ proti turecké nadvládě a získávala v řadách pravoslavného duchovenstva „věrné agenty, kteří podávali do Ruska cenné zprávy“. V této agitaci mezi křesťanským obyvatelstvem turecké říše pokračoval Petr Veliký a zejména ji rozvinula Kateřina II., když chtěla uskutečnit „řecký projekt“: vyhnat Turky z Evropy, utvořit z Moldavska a Valašska nárazníkový stát Dácii a obnovit „řeckou říši“, jejíž korunu měl obdržet její vnuk Konstantin Pavlovič. Rakousko jako spojenec Ruska mělo dostat západní části osmanského panství v jihovýchodní Evropě.⁴ Rusko-turecká válka 1788—1791 však skončila jen částečným úspěchem ruských vojsk, která se dostala k ústí řeky Dněstru. Toho využili Srbové a Černohorci, kteří se obraceli na „naše mocné bratry ruské“ s prosbami o pomoc. Jen „ve spolku s Rusy máme jedinou naději a slávu“, prohlásil na zač. 19. století černohorský vladyka. Jen Rusko může pomoci při zřízení „slovanskosrbského carství“, prohlašovali a věřili Srbové.⁵ Ruská diplomacie sice chtěla provádět již dříve na Balkáně „osvobozovací misi“, ale odůvodňovala ji především jako péči o pravoslavné obyvatele turecké říše. Když pak Srbové zahájili r. 1804 povstání a žádali ruskou vládu o pomoc, doporučovali N. M. Karamzin a F. V. Rostopčin caru Alexandrovi I., aby tato pomoc Srbům jako Slovanům poskytnuta byla. V roce 1807 navrhoval B. Broněvskij carské vládě, aby se pamatovalo i na rakouské Slovanů, kteří by mohli být zapojeni do eventuální „slovanské federace“ v čele s ruským carem.⁶

Zahraničněpolitickou orientaci Ruska a osobně cara Alexandra I. ovlivňoval Polák kníže Adam Jerzy Czartoryski. Rodina Czartoryských zastávala proruskou orientaci již v 80. letech minulého století. Po Koš-

² *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, Praha 1968, s. 110—121.

³ To se ovšem týkalo i Řeků a Rumunů. V roce 1688 vyzýval archimandrit Isaiáš Athoského kláštera jménem cařihradského patriarchy a také srbského Arsenije Crnojeviče ruskou vládu, aby vyslala vojsko k osvobození pravoslavných Řeků, Rumunů a Slovanů. Perwolf, J.: *Slavjane, ich vzajmnyje otnošenija i svjazi*, II, Warszawa 1890.

⁴ *Dějiny diplomacie*, I., Praha 1964, s. 168, 187—188.

⁵ Čubrilović, V.: *Politička misao u Srbiji u 19 veku*, Beograd 1936, s. 100.

⁶ Jirásek, J.: *Rusko a my*. Dějiny vztahů československo-ruských od nejstarších dob až do roku 1914, I, Brno 1946, s. 17—18.

Dvořák, L.: *Josef Perwolf*, Praha 1972, s. 22 ad. Alexandr I. a jeho ministr zahraničních věcí Adam Czartoryski (1804—1806) promýšleli „spojení slovanských a řeckých zemí“, ale protože Rusko vstoupilo do protinapoleonské koalice, jeho válka proti Turecku 1806—1812 se vlekla bez větších úspěchů.

ciuszkově povstání převážila v polské politické veřejnosti orientace na Francii — na Napoleona. Alexandr dával již jako následník najevo určité sympatie pro Poláky, a tak se jeho přítel z mládí a pak ministr zahraničních věcí ruské vlády, Adam Czartoryski, pokusil ovlivnit Alexandra k takové politice, která by usilovala o osvobození a spojení slovanských národů: Czartoryski chtěl, aby Alexandr vedl válku nejen proti Turecku, ale i proti Prusku.⁷

„Proslovanská“ orientace Alexandra I. byla v podstatě jen doplňující a ospravedlňující ideologií výbojné zahraniční politiky carismu. Ruská společnost nepotřebovala koncem 18. a na začátku 19. století nějakou ideu slovanské vzájemnosti. Osvícenci (myslitelé z období vlády Kateřiny II.) reagovali především na vnitřní neduhy ruské společnosti (nevolnictví, samoděržaví) a např. proti trojímu dělení Polska v podstatě neprotestovali. Počáteční výsledky ruské filologie (o níž u nás věděl nejvíce Josef Dobrovský) neměly prakticky žádný vliv na myšlení či smýšlení ruské společnosti. Na přelomu 18. a 19. století „nebylo v Rusku člověka, který by byl s to vyjmenovat správně slovanské kmény, ukázat na mapě území, které obývají, a byť i jen v obecné rovině charakterizovat jejich historické vztahy“.⁸ Pochopitelně se v Rusku vědělo o Polácích (byli většinou ruské společnosti „cizí“, byli přece katolíci), rovněž o Čechách referovali první návštěvníci Prahy, ale např. dojmy generála Šiškova (pozdějšího prezidenta petrohradské Akademie) z Prahy nebyly příznivé. Rovněž tak následující cestopis F. P. Lubjanovského *Putěšestvije po Saksonii, Avstrii i Italii 1800—1802* (vyšlo r. 1805) nevyznělo příliš nadšeně pro „Bogemiju“. Až teprve Alexandr Iv. Turgeněv byl v roce 1804 nadšen „Bogemci“, ale ještě více mu učarovala Pešť.⁹

Příznivé zakončení války Ruska s Tureckem r. 1812 pomohlo Srbům úspěšně dovršit hnutí z předchozích let. To se pochopitelně odrazilo v zesílení rusofilství u Srbů a Černohorců a ovšem i v prohloubení zájmu ruské veřejnosti o Jihoslovany. Válka Ruska proti Turecku a hlavně úspěchy ruských vojsk ve válce proti Napoleonovi posilovaly rusofilství i v českém a slovenském prostředí. V letech 1810—1814 se někteří vzdělavci netajili přáním, aby byly naše národy osvobozeny Ruskem.¹⁰

⁷ Bazylow, L.: *Dzieje Rossji*, Warszawa 1970, s. 28.

⁸ Pypin, *Ruskoje slavjanovedenije v 19. veke*, Vestnik Jevropy, V, 1889, 7. Podle Perwolfa „slovanské vědomí ožilo v Rusku později než v Rakousku“, a to až po rusko-tureckých válkách. Dvořák: c. d., s. 85.

⁹ Jirásek, J.: c. d., s. 22—23. Josef Dobrovský se hněval na to, že „Rusové nás znají jen pod jménem »Boemen« a ne pod jménem Čech jako dříve Nestor“. Později připomínal Pypin, že Češi odmítali název *Bogemci*, ačkolí byl tolik rozšířen v jiných evropských zemích. Teprve až O. M. Bodjanskij (viz o něm dále) psal v roce 1836 o Čechách.

¹⁰ Slovenský buditel J. Palkovič řekl r. 1814 plukovníku Michajlovskému-Danilovskému, členu carovy svity na vídeňském kongrese: „Těšili jsme se sladkou nadějí, že Rusko vyhlásí Rakousku válku a osvobodí své bratrské národy.“ Švankmajer, J.: *Rozhovor J. Palkoviče s Michajlovským v Bratislavě r. 1814*, in Slovenský přehled 1959, s. 300. Tyto tak vyhraněné rusofilské názory představují ovšem „okraj českého (a slovenského) politického myšlení“ a „nestály v samotném jeho středu“. *Slovanství*, s. 110—111.

Rozpad Varšavského knížectví po Napoleonově porážce v Rusku r. 1812 přivedl na stranu rusofilského či carofilského kursu v části polské společnosti i Stanisława Staszica. Protože Alexandr chtěl na Vídeňském kongrese prosadit sloučení všech polských zemí (pod svou vládu — jako král polský), získal přízeň četných polských magnátů. Účastníci kongresu ve Vídni 1814—1815 však souhlasili jen se zřízením okleštěného Království polského bez Poznaně a Toruně, bez Krakova a celé Haliče. Království polské dostalo ústavu a Alexandr I. dával jako král polský najevo, že k němu připojí i „východní provincie“, takže nebylo divu, že značná část polské politické veřejnosti byla vůči carovi a Rusku loajální. Zároveň byly tyto projevy proruského loajalismu podřizovány všeslovanským ideálům, podle nichž měli sehrát hlavní roli ve Slovanstvu Poláci. Tuto historiosofickou a zároveň mesianistickou koncepci slovanofilství hlásali St. Staszic a J. P. Woronicz.¹¹ Ale když se Poláci osmělovali požadovat připojení Litvy a „Rusi“ až k Dněpru, Alexandr I. mlčel a naopak vyslechl protesty historiografa Karamzina a jiných svých poradců, že Litva, Bílá Rus, Volyň, Podolí atd. jsou součástí ruské říše. Navíc ruští „činnovníci“ (Nesselrode, Pozzo di Borga aj.) nesouhlasili s tím, že Polské království mělo ústavu, dokazovali carovi, že Polákům nesmí důvěřovat apod.

Polské slovanofilství nabývalo postupně po roce 1815 proticarské zaměření, jak to poznáváme z činnosti zednářských lóží. Některé z nich se nazývaly *Jedność słowiańska*, *Orzeł słowiański* a *Zjednoczeni Słowianie* (o té poslední viz dále). Zatímco pro Čechy a Slováky se stával Alexandr I. jako „hrdina Evropy“ symbolem „vítězných Slovanů“, jejich „záštitou“ (nejen pro Hanku a Kollára, také pro J. Jungmanna a F. L. Čelakovského), doma v Rusku část mladých vzdělanců-důstojníků projevovala nespokojenost s tím, že se po roce 1814 poměry v Rusku neměnily. Již v období tažení ruských vojsk na západ Evropy 1813—1814 vzniklo hodně důstojnických „artělů“. Nejznámější z nich, petrohradský *Svatý artěl*, přetrval do r. 1817. Zkušenosti ze západní Evropy vedly četné ruské důstojníky ke kritickému pohledu na vnitřní zřízení doma v Rusku anebo i na zahraniční politiku ruské říše (vedoucí úloha Ruska ve Svaté alianci). Roku 1816 vznikl *Svaz spásy*, který se později přejmenoval na *Společnost skutečných a věrných synů vlasti*. V některých těchto důstojnických organizacích byli činní i Poláci. Platí to o činnosti petrohradského *Bílého orla* a také o kyjevské lóži *Sjednocených Slovanů*, v níž se užívaly polština, němčina a francouzština. (Jedním ze spoluzakladatelů *Sjednocených Slovanů* byl Polák Julian Lubliński, členem spolku byl i Čech Václav Vranický.)

Ve svých tajných spolcích připravovali se mladí šlechtičtí revolucionáři uskutečnit ve své vlasti „obecné blaho“ (*Svaz obecného blaha*) tím, že prosadí vydání ústavy a nastolí eventuálně republikánské zřízení. Historie děkabristických spolků a jejich vystoupení z 26. prosince 1825

¹¹ Mikulka, J.: *Slovanství a polská společnost v XIX. století*, Praha 1984, s. 18, 23—25, 30 a 34. Perwolf, J.: *Slovanské hnutí mezi Poláky 1800—1830*, in Dvořák: c. d., s. 221.

je natolik známá, že si zde všimneme především jejich „národnostního“ programu. *Sdružení sjednocených Slovanů* usilovalo o „bratrské sjednocení šlechtných Slovanů“ a navrhovalo, aby svobodné Rusko usilovalo o zřízení federace z Ruska, Polska, Čech, Slovenska, Uher se Sedmihradskem, Dalmácie, Srbska s Moldavskem a Valašskem. O. I. Pestěl, představitel Svazu obecného blaha a pak *Jižního spolku* (autor *Ruské pravdy*, což byl návrh ústavy pro příští ruskou republiku), doporučoval r. 1821 vyhlásit válku Turecku a vytvořit Východní republiku (jako stát v podstatě Řeků), později doporučoval ustavit balkánskou federaci s deseti samosprávnými jednotkami na základě národnosti. Rusko si Pestěl představoval jako samostatný a centralizovaný stát včetně Finska, baltských provincií, Běloruska, Maloruska, Besarabie, Gruzie atd., ale Polákům přiznával jako historickému národu-státu samostatnost, a to v hranicích na východě včetně některých tehdejších ruských gubernií (Litvy, okolí Minska a Volyně). Polsko ovšem mělo zůstat s Ruskem v těsném vojenském spolenectví.¹²

Představy děkabristů o slovanských národech nevycházely ze správných znalostí. Rozhodující však bylo, že chtěli získat svobodu pro slovanské národy a odstranit rozpory mezi nimi. Významnou okolností byla především spolupráce Rusů (a Malorusů) s Poláky a opačně, která naznačovala možnost jejich společného postupu v boji proti carismu. Sblížení mezi Poláky a Rusy či Ukrajinci bylo silné zejména v důstojnických kruzích na Litvě a v Malorusku. Pro sblížení a přátelství s Rusy se nadchl i Adam Mickiewicz, který jako „vyhnanec“ z Polska působil v Petrohradě, kde se dostal do styku s příštími děkabristy. Jednání o společný postup polské *Vlastenecké společnosti* s ruským *Jižním spolkem* 1824—1825 nebylo úspěšné. Kníže Antoni Jabłonowski byl příliš šlechticem a velkostatkářem, Pestěl zase republikánem. Pestěl přiznával Polákům nároky na část východního území bývalé polské Rzeczypospolité, ale Poláci trvali na hranici z roku 1772 (tedy včetně Běloruska a tzv. pravobřežné Ukrajiny).

Zároveň s porážkou děkabristů byla rozbita i Vlastenecká společnost. To ovšem vyvolalo v polském prostředí nové proticarské a protiruské averze, které dostávaly novou živnou půdu po zavedení byrokraticko-policejního režimu po roce 1825. Nový car Mikuláš I. se sice dal r. 1829 korunovat za polského krále, ale jeho prestiží v polské společnosti to nepomohlo.

Ve dvacátých letech zesílil zájem ruských slavistů o práce českých vědců: Dobrovského, Hanky a jiných. V letech 1822—1823 pobýval u nás P. J. Koepfen, jehož *Zapiski o putěšestviji po slavjanskim zemljam i archivam* mohly dát vzdělané části ruské společnosti širší informace o Čechách, Slovácích a Jihoslovanech. *Zapiski o putěšestviji* byly později nazvány „slovanskou poutí“, která „položila trvalý základ k ruským sty-

¹² Houbal, D.: *Představy děkabristů o zahraniční politice »nového Ruska«*, in: *Casopis Matice moravské* 1984, s. 40—49. Švankmajer, J.: *Čeští vlastenci a hnutí děkabristů*, in *Slovanský přehled* 1964, s. 145—148.

kům na slovanském západě.¹³ Škoda, že Koeppenovy *Bibliografičeskije pisma* nevycházely delší dobu. Zájem o Čechy a Slováky trval v Rusku i po roce 1825, z Ruska dokonce přišly nabídky, aby Hanka, Čelakovský a Šafařík nastoupili jako profesoři na některé ruské univerzitě, ale tento záměr se neuskutečnil. Rovněž připravované cesty mladých ruských vzdělanců do Prahy a jinam na západ byly odloženy až na 30. a 40. léta.

V druhé polovině 20. let zesílil zájem ruské společnosti o pravoslavné souvrerce na Balkáně. To souviselo s aktivizací ruské zahraniční politiky, která nemohla nedbat četných projevů sympatií západoevropské veřejnosti i domácích vzdělanců (Puškin!) pro povstalecké Řeky. Rusko reagovalo na nabídku anglické vlády společně postupovat v „řecké otázce“ a samo pak zahájilo tlak v Cařihradě. Prvním výsledkem ruské diplomacie byla tzv. akermanská konvence z října 1826, v níž se Turecko zavázalo, že bude dodržovat podmínky bukureštského míru z roku 1812 a zachová autonomii Srbska, Moldavska a Valašska. Další ruská iniciativa na Balkáně byla zbrzděna persko-ruskou válkou 1826—1828. V dubnu 1828 začala rusko-turecká válka. Nové ruské tažení přes Balkán vyvolávalo doma v Rusku zájem a radost z vítězství, které bylo dovršeno v srpnu 1829 dobytím Drinopolu. Také čeští a slovenští vlastenci sledovali pozorně vývoj na Balkáně a znovu vyslovovali naději, že „Rusové jsou a budou mstitelové naši a snad i oporou“.¹⁴

V této souvislosti připomeňme, že postup Ruska na Balkáně sledoval velmi nevraživě šéf rakouské zahraniční politiky kníže Metternich. A na uherském sněmu se hovořilo už v letech 1825—1826 o „ruském nebezpečí“, kterému bylo třeba zabránit maďarizací slovanského obyvatelstva v Uhrách.¹⁵ V prostředí maďarské a rakouskoněmecké (německorakouské) společnosti vyvolávaly obavy skutečnost, že Rusko bylo v letech 1828 až 1834 pověřeno dozorem v Moldávii a Valašsku. (Šlo vlastně o vojenskou a administrativní okupaci těchto zemí.)

Podobně jako ve všech zemích východně od Francie byla i v Rusku vzrušena část politické veřejnosti zprávami o revoluci v Paříži v červenci 1830. Zejména studenti sledovali tehdy „krok za krokem každé slovo, každou událost ve Francii a pak i v Polsku“. „Uprostřed tohoto vzrušení (nad červencovou revolucí — J. K.) jako by najednou krok od nás vybuchla bomba, tak nás ohromily zprávy o povstání ve Varšavě.“ Tak vzpomínal na léta 1830—1831 mladý Alexandr I. Gercen, který se svými druhy na moskevské univerzitě „prožíval radost z každé Dibičovy porážky, nevěřili jsme neúspěchům Poláků“. Po porážce Poláků se pak ruská mládež „nemohla klidně dívat na to, co se dělo kolem, na stovky

¹³ Francev, V. A.: *Jan Kollár a P. J. Koeppen*, in *Časopis Českého muzea*, 1904, s. 244—249.

¹⁴ *Slovanství*, s. 118. Čelakovský v dopise Josefu P. Kamarýtovi z 28. října 1828 vystihl jednu důležitou skutečnost, totiž rozdíl v náladách české a ruské společnosti v letech 1828—1829, když napsal o dobytí Varny ruskými vojáky: „Ani v Rossii tu novinu nemohou radostněji světití, jako my dva to činili.“ *Slovanství*, s. 121.

¹⁵ *Slovanství*, s. 139.

Poláků finčících řetězy na vladimirské silnici.“ Carismus však nemilodrdně potlačil sympatie mladých Rusů. „Za jedinou špatně utajenou slzu pro Polsko, za jediné směle vyslovené slovo — léta vyhnanství, bílého řemene (násilné odvedení do vojska — J. K.) a někdy i kasemat.“¹⁶

Zároveň však „doba, která následovala po potlačení polského povstání, rychle vychovávala“. Odcizující se každodenními zkušenostmi stále více od *oficiálního Ruska*, povzbuzující se nadále výtvyry Puškina, Ry-lejeva a Gribojedova a poučující se filozoficky a politicky ze zahraniční literatury, začali V. G. Bělinskij, A. I. Gercen, N. P. Ogarjov, N. V. Stankevič a další (všichni kolem 20 let!) „dychtivě hledat správnou revoluční teorii“, která by jim pomohla přiblížit se k cíli, totiž k *Rusku budoucnosti*. Tato idea byla vlastní na začátku 30. let jen úzkému okruhu „chlapců, kteří sotva utekli dětství“, ale důležité bylo, že v nich „bylo dědictví 14. prosince (1825), dědictví všelidské vědy i vpravdě *lidového Ruska*“.¹⁷

Cesta malé skupiny ruské mládeže k *novému Rusku*,¹⁸ která jednou dá Polákům a jiným svobodu a eventuálně pochopí „slovanskou otázku“, byla obtížná. Na univerzitní slavistiku nemohli mladí spoléhat, protože ta nesměla podle příkazu carské vlády „narušit prestiž samoděržaví a pravoslaví“. Nicméně možná přednášky M. T. Kačenovského o dějinách Polska a pak i o jiných slovanských národech mohly u studentů „rozvířít otázku, naučit ji formulovat“.¹⁹ Celková informovanost ruské veřejnosti o západních Slovanech se od 30. let zlepšovala díky četným návštěvám ruských slavistů, kteří přicházeli k nám a do jiných slovanských zemí, aby se přiučili jazykům, orientovali se o literatuře a pramenech apod. Galerii ruských vzdělců, kteří navštívili ve 30. a 40. letech naše země, zahajují v letech 1830—1832 M. M. Speranskij, M. M. Kirjakov, V. P. Znamenskij a další. Velký význam pro rozvoj ruského poznávání našich dějin i přítomnosti měly návštěvy P. M. Bodjanského z let 1836—1842 (viz pozn. č. 14). V letech 1837—1839 přijeli do Prahy N. Greč, T. N. Granovskij (druh Gercenův, pozdější profesor všeobecných dějin na moskevské univerzitě), M. I. Kastorskij, v letech 1839—1842 pobýval u nás I. I. Srezněvskij, v roce 1840 zavítali k nám P. J. Preis a N. V. Stankevič (hlava kroužku mladých ruských vzdělců ve 30. letech), v následujících letech P. P. Dubrovskij, N. I. Naděždin, znovu

¹⁶ Gercen, A. I.: *O tom, co bylo, I*, Praha 1949, s. 141 a 151. V tajném kroužku Nikolaje Sungurova, založeného ještě před rokem 1830, byli členy i někteří Poláci. Na polské listopadové povstání reagovali „sungurovci“ zesílenou agitací, připravovali dokonce i ozbrojené povstání. Základnou vojenskou sílu tohoto „povstání“ měli být četní polští studenti a důstojníci, kteří byli přeloženi do Moskvy z litevského seskupení armády Polského království. *Bazylov: c. d.*, s. 110—112.

¹⁷ Gercen, A. I.: *c. d.*, II, s. 35.

¹⁸ Kolečka, J.: *Tzv. druhé Rusko a jeho mluvčí 1760—1848*, in *Slovanský přehled* 1989, 5, s. 435—448.

¹⁹ Gercen, A. I.: *c. d.*, I, s. 129. Laptěvová, L.: *Studium jižních a západních Slovanů na moskevské univerzitě* (in *Slovanský přehled* 1988, č. 6, s. 519) uvádí, že „přednášky Kačenovského, napsané na základě zahraniční literatury měly čistě kompilativní charakter“. Na vyšší úroveň se dostaly dějiny slovanských národů na moskevské univerzitě za Bodjanského, který se zajímal o Srby a také o Čechy a Lužické Srby.

se přijel do Prahy podívat básník F. I. Tjutčev, potom slavjanofil V. A. Panov a další jiní. Ruští hosté vyhledávali především Dobrovského, Hanka, Jungmanna, Šafaříka a Čelakovského, navštěvovali také Kollára a Štúra, seznámili se se Zachem, Sušilem, Klácelem a Bočkem, znali další české a slovenské spisovatele a vědce.²⁰

Jmenovaní i další jiní informovali po svém návratu do Ruska o svých dojmech, které byly Čechům a Slovákům velmi příznivé. Ruská odborná veřejnost dostala do rukou v roce 1836 Koeppenovu *Litératuru slavjanskich narodov* a v roce 1840 *Kratkije obozrenije slavjanskich literatur* od V. J. Gregoroviče. Překladatelskou činnost vyvíjel Srezněvskij, který byl nadšen Slováky a vydal již v roce 1832 *Slovackije pesni* a přeložil r. 1838 Kollárovu *Vzájemnost slovanskou* (vyšlo v časopise *Moskevskie vedomosti* a znovu r. 1846 v žurnále *Otěčestvennyje zapiski*). Postupně byly v Rusku vydávány básně Sama Chalupky, Sládkoviče, Čelakovského, Štúra, Jablonického, Němcové, Erbena a dalších. N. Borg zpřístupnil ruským čtenářům *Královodvorský rukopis*.

Skoda, že *Putěvyje pisma I. I. Srezněvskogo iz slavjanskich zemel 1839—1842* vyšla až v roce 1895. Ruský čtenář se měl dovědět již na začátku 40. let, že Praha je krásnější než Drážďany a Lipsko, jací zajímají jsou Češi a Slováci nejen v Praze a Bratislavě, ale i na venkově, jakou láskou hoří Slováci k Rusům; ale také, že Češi zbytečně utrácejí na šaty, že se Češky příliš strojí, že mají vášeň v loterii atd. „Pražští učenci“ (podle okolností víc Hanka, jindy zase Šafařík a jiní) se líbili Preisovi a vlastně všem dalším. *Putěšestvije po zemljam zapadnych i južnych Slavjan 1842—1844* V. A. Panova vyšlo již v roce 1844 a prozradilo ruskému čtenáři, že „všude od labských vod až do Benátského zálivu je jediný jakoby nově objevený národ. K tomuto slovanskému plemenu patříme také my Rusové. V něm můžeme naléztí své sebeurčení.“²¹

Častým návštěvníkem Čech byl M. P. Pogodin, profesor obecných novin a vydavatel *Moskvitjanina*, který již v roce 1833 přeložil Dobrovského *Institutiones* a později i Šafaříkův *Národopis*. Ve svém Moskvitjaninu uveřejňoval Pogodin četné příspěvky o slovanských zemích. Navštívil Prahu již r. 1835, kdy se seznámil se Šafaříkem a Čelakovským. Po cestě k druhé návštěvě Prahy r. 1839 se zastavil ve Vratislavi u Purkyně. Dojmy z této druhé návštěvy Prahy (byl jejím koloritem okouzlen) vypsál v zajímavém a živě napsaném cestopise. Pogodin byl v Čechách ještě v letech 1842, 1846 a později. Nás zajímá především jeho druhá cesta 1839. Když se Pogodin vrátil ze studijní cesty po Rakousku, Itálii a Francii, referoval svému ministru národní osvěty, že rakouští Slované nenávidí Poláky²² a své jediné štěstí vidí ve spojení s Ruskem. Pogodin

²⁰ Starší literaturu shrnuje a doplňuje Jirásek, J.: c. d., s. 139—150 ad.

²¹ Panov napsal řadu dalších statí o Slovanech v časopise *Biblioteka dlja vospitanija*, kterou vydával D. A. Valujev. Jirásek, J.: c. d., s. 151.

²² Pogodinovo tvrzení neodpovídalo náladám české a slovenské společnosti. Polské povstání 1830—1831 odsoudil u nás vlastně jen Hanka, na ruské straně stáli tehdy také Jakub Malý, do jisté míry i Jungmann a A. Marek, naproti tomu Šafařík

proto doporučoval, aby Rusko poskytlo pomoc nejdříve tureckým Bulhárům a Srbům, potom Rusínům (haličským Ukrajincům) a posléze i Čechům. Rakouští Slované očekávají s nedočkavostí spásu od Ruska a jsou prý přesvědčeni o tom, že ruská vláda jim přeje a že pouze politické okolnosti zavinily, že Rusko se pro ně nemohlo vyslovit veřejně. Jsou však přesvědčeni, že panství Rakouska brzy skončí, a proto potřebují pomoci.²³

Tato informace byla určena jen ministerstvu, čtenářům věnoval Pogodin svůj „dorožnyj dnevnik“ pod názvem *God v čužich krajach* (vyšlo r. 1844), v němž mimo jiné s údivem zjistil, jaké nadšení vyvolávala v Čechách Kollárova *Slávy dcera*, o níž „jsme my v Rusku ani neslyšeli“. V citované *Biblioteke dlja vospitanija* a hlavně v Pogodinově listě *Moskvitjanin* vycházely četné zprávy a informace o Česích, Slovácích a Jihošlovanech, z nichž se ruská veřejnost mohla dovídat o trvajícím nebo dokonce silícím rusofilství našich národů.²⁴

Zájem o západní a jižní Slováky nebyl v Rusku dominantní, naopak spíše okrajový. Ruští myslitelé a publicisté se tehdy ve 30. a 40. letech vraceli ke staronové otázce o vztahu Rusko-Evropa a „stará“ a „nová Rus“. Zatímco část poděkabristické inteligence hledala poučení o společenském uspořádání své vlasti v západní Evropě, jiní zase navazovali na starší představy V. F. Odojevského, který ve 20. letech věřil, že Rusko má vůči světu speciální misi, že totiž dá Evropě novou sílu pro její „zkozdnatélou kulturu“.²⁵ Oficiální ideologii mikulášovského režimu, kterou vyjádřil v roce 1832 ministr osvěty S. Uvarov ve známém trojheslí pravoslavní, samoděržaví, národnost (lidovost), podpořil M. Pogodin v roce 1836 tezí, že západní Evropa a Rusko jsou dvě civilizace, z nichž ovšem budoucnost má Rusko. Pogodin tak antcipoval další tézi tzv. slavjanofilů, kteří vytvářeli svou ideologii postupně od roku 1839.

Zatímco oficiální ideologie dokazovala, že Západ „zahnívá“ a naopak Rusko „rozkvétá“, takže „spasí“ celé lidstvo, připravoval Pjotr Čadajev

a Čelakovský se postavili za Poláky. Zejména „mladí — Chalupka, Sabina, Zach, Mácha, Nebeský, Klácel, J. J. Langr, Tyl a další — projevovali Polákům sympatie a pokoušeli se jim pomoci.

²³ Jirásek, J.: c. d., s. 179—180. Podle Pogodina byli Češi „nejvzdělanější slovanské plémě“. Podobně jako Češi „hoří týmž posvátným ohněm také Slováci a Srbové“. Podle Pogodina se „Rakousko podobá dnes starému stromu, hniječmu zevnitř“. Podobně se vyjadřovali i někteří další Rusové o síle českého „panslavismu“. Naproti tomu Nikitenko považoval nápady o sjednocení Slovanů za „fantazii“, zrozenou v hlavách Šafaříka (!), Hanky, Pogodina a dalších.

²⁴ Po roce 1830 rusofilství u nás sláblo, ale zatímco pro Němce, Maďary a západní Evropu potlačení polského povstání bylo dalším dokladem, že Rusko je zobecněním všeho zlého a barbarského, „Češi se nemohli s tímto postojem bez zbytku ztotožnit“. I ve 30. a 40. letech zůstával u nás „celkově kladný vztah k Rusku motivovaný přesvědčením, že vedle samoděržaví je tu ještě ruský lid, ruský národ“. *Slovanství*, s. 145.

²⁵ Tato představa o „zvláštním poslání“ Ruska měla stoupence i v Německu: v první polovině 20. let mystika a teozofa Franze Baadera a v druhé polovině 30. let filozofa Fridricha Schellinga. Walicki, A.: *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964, s. 63, 129 až 130.

své *Filozofické listy*, v nichž se vyslovoval negativně nejen o minulosti Ruska, ale i o jeho budoucnosti. Protože se Rusko odtrhlo od Západu, jsou ruské dějiny barbarské. Současné Rusko nezná ideje spravedlnosti, práva a řádu. Rusové jsou ve světě osamoceni, světu nic nedali a nic se od něho nenaučili. Jsme izolováni, protože jsme se odtrhli od všeobecné (katolické) církve.²⁶

První *Filozofický list* byl uveřejněn až v roce 1836 a ve své době zapůsobil jako „výstřel, který se rozlehl uprostřed tmy“ — jak se vyjádřil Alexandr Gercen. Carská vláda okamžitě zastavila časopis *Teleoskop*, jeho redaktora Naděždina poslala do vyhnanství a Čaadajeva podrobila nucenému lékařskému dozoru. Na Čaadajevovo pesimistické vidění ruské společnosti (na „zhanobení ruské současnosti“, jak tomu porozuměl carismus), nemohl nikdo veřejně okamžitě reagovat. Čaadajev sám pak o rok později v článku *Apologie pomateného* poněkud změnil svůj názor: zdůraznil, že v Rusku jako zemi, v které není ještě nic uděláno, dá se všechno udělat (Rusko je tedy tabula rasa),²⁷ nicméně dal najevo své znepokojení ze zrodu skupiny „fanatických Slovanů“ (slavjanofilů), kteří hledají ve všech knihovnách a archivech prameny, aby z nich vyčetli argumenty proti ideám osvícenství, proti Západu.²⁸

Ačkoli byl Ivan Kirejevskij, jeden z předních a prvních tvůrců slavjanofilské ideologie, ještě na začátku 30. let pro evropeizaci Ruska (vydával dokonce časopis *Jevropejec*, jehož obsah vzbudil podezření samého cara, takže byl tento žurnál zastaven), pro zapojení Ruska do evropské civilizace, stal se nakonec odpůrcem evropanství. Předpokládal totiž, že civilizace se musí opírat o náboženství, které jediné je skutečné pojítko společnosti-lidu. A nejlepším náboženstvím-církví je pravoslaví, tvrdil Kirejevskij. A to byla další téze slavjanofilů, kteří — Ivan a Pjotr Kirejevští, Alexej Chomjakov, J. F. Samarin a další — chtěli napravovat současné poměry v Rusku nikoli napodobováním západoevropského ekonomického, politického a kulturního systému, ale znovuzavedením původních „harmonických“ vztahů mezi lidem a státní mocí, a plným rozvinutím pravoslaví, které zabezpečí vyšší morální úroveň ruské společnosti — jen taková cesta vede v Rusku vpřed. Rusové zachovali nejvíce staré slovanské obyčeje včetně občiny či miru, jejich stát vznikl právě z miru (zatímco západoevropské státní útvary prý vznikaly okupacemi a násilím), ruský lid je nejvíce sociálním národem (zatímco v Evropě převládá egoismus a sobectví), a proto je mravní povinností Ruska obrodit slovanský svět, sjednotit Slovanstvo na základě pravoslaví a původní slovanské kultury. Rusko musí zkrátka a dobře usilovat o to, aby

²⁶ Walicki, A.: *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825—1861*, Warszawa 1972, s. 91—119.

²⁷ Tuto představu vyslovil již Leibniz a později se k ní hlásil Diderot.

²⁸ Walicki, A.: *W kręgu utopii*, s. 89—91. Ještě v roce 1842 hledal Čaadajev podporu pro své odmítání slavjanofilů u Schellinga, ale později se přece jen poněkud „poslovanštil“.

zvítězil ruský ideál nejdříve mezi Slovanstvem a pak i ve světě, který (rozuměj Západ) je zchátralý a přežilý.²⁹

Slavjanofilství nebylo ucelenou a konsekventní ideologií. Nebylo zásadně antievropské. Chomjakov obdivoval Anglii. Svými tezemi o původním harmonickém vztahu vlada — lid byli slavjanofilové kritiky mikulášovského režimu např. v rolnické otázce, což ovšem vzbuzovalo nedůvěru carské moci. Jejich zájem o Slovanů se týkal více minulosti než přítomnosti a teprve až v 60. a 70. letech přecházeli někteří z nich k politickému panslavismu. Chomjakov se sice veřejně přihlásil ke svým sympatiím pro slovanské národy,³⁰ ale sjednocení Slovanů považoval Ivan Aksakov tehdy ve 40. letech za nemožné (byl z tohoto záměru spolu se Samarinem podezírán, zatčen a vyšetřován!), protože katolictví Poláků a Čechů bylo „cizím a nepřátelským elementem“, který by se nedal sladit s pravoslavím, a navíc byl lid slovanských národů příliš „nakažen jalovým západním liberalismem“. Konstantinu Aksakovovi se tehdy vytýkalo, že byl lhostejný vůči slovanským národům a že se věnoval jen Velkorusům.³¹

Zatímco carismu se zdálo podezřelé a nemilé, když se např. v Moskvitaninu objevily některé články o utrpení Čechů a dalších, dívali se skuteční kritici carismu (západníci)³² na slavjanofilské projevy sympatií ke slovanským národům kriticky až posměšně. Kollárův spisek o slovanské vzájemnosti (byl přeložen do ruštiny r. 1838) se jevil N. V. Stankevičovi „prázdný“, Granovskij jej považoval za „žvanění“. Slovanství či všeslovanství se jevilo V. G. Bělinskému příliš návratem k minulosti.³³ Zároveň měl Bělinskij zájem o „bogemskou“ čili českou epopej a Gercen a zřejmě i další přijali s uznáním a potěšením Mickiewiczův *Kurs literatur Słowiańskich* (přednášky na pařížské Collège de France z let 1840 až 1844), který se dostal i do Ruska a jehož části se pokoušeli vydat slavjanofilové.³⁴

Jak je zřejmé, nevyznávali slavjanofilové před rokem 1848 panslavis-

²⁹ Sjednocení Slovanů bylo cílem jen několika málo slavjanofilů. Skutečně panslavistická idea byla hlásána až v 60.—70. letech.

³⁰ Když se Chomjakov ohrazoval v roce 1847 v časopise *Almanach Moskevskij* proti tomu, že „jistě časopisy nás nazývají posměšně slovanofily“, uvedl, že je ochoten být „slavomilec“ a „s hrdoostí“ přiznal, že „já skutečně miluji Slovanů“. Walicki: c. d., s. 318.

³¹ Walicki, A.: s. 399—400. Aksakov tehdy uvedl, že v jeho vztahu k západním Slovanům nebylo nic víc než upřímný soucit s bratry krve a víry“. Walicki, A.: c. d., s. 318.

³² Šlo o již zmíněnou skupinu ruských vzdělanců, kteří vzešli z kroužku Nikolaje Stankeviče, nebo mu byli blízcí: Bělinskij, Michail Bakunin, T. N. Granovskij, V. P. Botkin, Alexandr Gercen, Nikolaj Ogarjov a další, kteří se netajili svými „hlubokými pocity odcizení od oficiálního Ruska“. Gercen, A. I.: *O tom, co bylo, II*, Praha 1960, s. 36.

³³ Jirásek, J.: c. d., s. 148—149. Podle Jiráska Granovskij vytýkal Stankevičovi, že nepochopil Šafaříka a že odsoudil Kollárovu slovanskou vzájemnost, ačkoli z ní přečetl jen několik stránek. Na druhé straně vyčetl Jirásek z ruského autora Lavrova (který napsal r. 1897 stručný životopis J. P. Šafaříka), že i Granovskij se vyslovil o Kollárově spisku opovržlivě. Jirásek, J.: c. d., II, s. 122.

³⁴ Mikulka, J.: c. d., s. 50 ad.

mus a carská vláda neměla v úmyslu podporovat nebo dokonce osvobodovat západní Slované. Nebylo to v zájmu její zahraniční politiky, která spočívala mimo jiné na zásadě spojenectví s Pruskem a Rakouskem v rámci Svaté aliance.³⁵ Carská vláda se stavěla lhostejně nebo odmítavě dokonce i k návrhům některých Poláků (z řad redakce polsky psaného časopisu *Tygodnik Petruburski*, od r. 1832 svého druhu úřední orgán pro Kongresovku), aby byl vydáván speciální časopis *Slavjanin* (M. Grabowski chtěl v něm referovat o slovanské problematice mimo jiné z hlediska představy, že Poláci se stanou trvale součástí vyššího celku pod patronátem carského Ruska) anebo aby byla ustavena v Kyjevě slovanská učená společnost (H. Rzewuski chtěl v jejím rámci propagovat sjednocení „slovanského elementu“ pod vládou ruského cara). Bez ohlasu zůstal také memoriál filozofa J. M. Hoene-Wroňského z roku 1832, v kterém autor navrhoval Mikuláši I., aby Rusko seskupilo kolem sebe všechny Slované a obdařilo je svobodou. Dokonce i v prostředí polské emigrace v západní Evropě se našli jednotlivci, kteří — A. Gurowski, W. Jabłonowski, později S. Mirski — začali hlásat nebo uznávat rusofilský (spíše carofilský) paslavismus a doporučovali Mikuláši I., aby se prohlásil carem všech Slovanů, aby se Slované sjednotili politicky i nábožensky (Mirski přestoupil r. 1843 na pravoslaví) apod. V roce 1842 začal ruský slavista P. Dubrovskij vydávat ve Varšavě polsko-ruský časopis *Dennica-Jutrzenka*, v němž chtěl propagovat slovanskou literární vzájemnost v kollárovském duchu, ale protože z Petrohradu nepřišla žádná podpora a domácí Poláci časopis bojkotovali, přestal jej Dubrovskij po dvou letech vydávat. Když po skončení povstání v Krakově r. 1846 napsal A. Wielkopolski otevřený dopis rakouskému kancléři Metternichovi, jehož obsah byl určen zároveň Mikuláši I., neboť ruský car byl vyzván, aby pomstil prolitou slovanskou krev a aby zahájil budování všeslovanského impéria, nevěnoval mu Mikuláš I. žádnou pozornost.³⁶

Většina Poláků v emigraci nebo v Haliči a na Poznaňsku tento carofilský panslavismus odmítala, nicméně slovanská tematika byla pěstována v období 1831—1847 dost horlivě. Slovanství, samozřejmě pod vedením Poláků, kteří musejí zřídít svůj stát opět v hranicích z roku 1772, bylo součástí programů konzervativní skupiny Adama Czartoryského i Polské demokratické společnosti. T. Wiśniowski tvrdil v roce 1842 (v článku *Panślawizm czyli Wszecześłowiańszczyzna*), že teprve až po porážce polského povstání ožily snahy o slovanskou spolupráci, kterou povedou Poláci na zásadě samostatnosti a svébytnosti jednotlivých národů. Někteří polští emigranti se pokusili vydávat speciální slovanské časopisy (r. 1839 H. Bońkowski *Revue de Slave*, r. 1841—1843 A. A. Starzyński *Słowianin*) nebo založit slovanské spolky (básník J. B. Zaleski

³⁵ Pogodinova memoranda z let 1840—1843, která doporučovala, aby se Rusko stáralo o Slované, Mikuláš I. odmítl. Oběžník ministerstva národní osvěty z roku 1847 přikazoval policejním úředníkům, aby zabráňovaly eventuálním projevům sympatií pro hnutí západních Slovanů, protože Rusko má „své vlastní zájmy“. *Istorijska Rossii v 19. veke, II*, s. 3 ad.

³⁶ Mikulka, J.: c. d., s. 57—58, 61—62, 64—65, 67—68, 80—81.

r. 1835 *Towarzystwo Słowiańskie*). Pozornost zasluhují především *Odezwa do Rosjan* Joachima Lelewella z roku 1832 (výzva ke společnému revolučnímu boji na základě idejí děkabristů) a jeho nová výzva *Do Słowian* z roku 1844 a ovšem již zmíněné přednášky Mickiewiczovy z let 1840—1844, v nichž se jejich autor představuje nejen jako odpůrce carismu, ale i jako přítel ruského národa.³⁷ V Rusku se o Lelewellovi a hlavně o Mickiewiczovi vědělo, ale otevřené sympatie k těmto polským názorům a vůbec k „polské otázce“ nebylo možné v podmínkách přísné cenzury v Rusku vyjádřit. To učinili až první ruští političtí emigranti v západní Evropě: N. Turgeněv, M. Bakunin, I. Golovin a později hlavně A. Gercen.³⁸

DAS SLAWENTUM (DIE SLAWOPHILIE) DER RUSSISCHEN GESELLSCHAFT IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JHTS

Um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts „war in Rußland niemand imstande, richtig die slawischen Stämme zu nennen, auf der Landkarte ihre Siedlungen zu zeigen und ihre historischen Beziehungen mindestens in allgemeiner Ebene zu charakterisieren“. Natürlich wußte man schon früher von den Polen, aber die waren Katholiken, also „Fremde“ und „Feinde“. Die russische Diplomatie nützte schon im 17. und 18. Jahrhundert die natürliche Feindschaft der orthodoxen Christen gegen die türkische Oberherrschaft aus, aber erst während des serbischen Aufstandes im Jahre 1804 sprach man in Rußland auch von der Befreiung der „slawischen Brüder“ auf der Balkaninsel. Weitere Kriege gegen die Türkei verstärkten nicht nur die Russophilie der Serben und Montenegriner, sondern sie vertieften auch das Interesse der russischen Gesellschaft für die Südslawen.

Auch von den Tschechen wußte man etwas in Rußland, aber die ersten russischen Besucher in Prag (Schischkow, Ljubjanowski, A. I. Turgenew) referierten am Anfang des 19. Jahrhunderts über „Bogemija“ und „Bogemzi“.

Im weiteren Teil seines Artikels verfolgt der Verfasser die Entwicklung der russischen Slawistik, deren Repräsentanten so oftmal Böhmen, Mähren und die Slowakei besuchten und wissenschaftliche und freundschaftliche Kontakte mit tschechischen und slowakischen Gelehrten und Schriftstellern anknüpften: P. I. Koeppen, M. M. Speranskij, P. M. Bodjanskij, N. Gretsck, T. N. Granowskij, I. I. Sresnewskij, N. W. Stankewitsch, P. P. Dubrowskij, W. A. Panow. Obergenannte und auch andere Persönlichkeiten gaben ihren Kollegen und auch der russischen Öffentlichkeit ganz günstige Informationen über die Werke von Dobrovský, Hanka, Jungmann, Šafařík, Čelakovský, Sládkovič, Štúr, Erben, Němcová und anderen.

Eine besondere Aufmerksamkeit widmete der Verfasser dem Herausgeber M. P. Pogodin, der seiner Regierung referierte, daß die österreichischen Slawen sich mit Rußland verbinden wollen. Die zaristische Regierung hatte aber nicht im Sinne, die Westslawen zu befreien. Sie wollte auch keine Hilfe den Polen leisten, die (Grabowski, Hoene—Wroński, S. Mirski, A. Wielopolski) freundschaftliche Beziehungen zu Rußland zu propagieren versuchten.

³⁷ Tamtéž : s. 42, 50—53, 63. Viz dále odkazy na polskou literaturu na s. 87—92.

³⁸ Kolejka, J.: *Vznik a činnost ruské politické emigrace*, in *Časopis Matice moravské* 1991, 1—2, s. 103 ad.

